

БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА ДАРОМАД ВА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Жуманиязов Искандар Баходирович,
ТТЕСИ ўқитувчиси

E-mail: iskandar_jumaniyozov@mail.ru

Аннотация: Мақолада бошқарув ҳисобида даромад ва харажатлар ҳисобининг айрим ташкилий-услубий масалалари тадқиқ этилган. Хусусан, енгил саноат корхоналари мисолида автоном ва интеграциялашган усулларда ҳисоб юритишда ахборот технологиялардан фойдаланишга доир илмий хулосалар ва амалий таклифлар берилган.

Аннотация: В статье исследовано некоторые организационно-методические вопросы учета затрат и доходов в управленческом учете. В частности, она содержит научные предложения и практические рекомендации по использованию информационных технологий при автономном и интегрированном учете на примере предприятий легкой промышленности.

Abstract: In the article some organizational-methodical questions of accounting of costs and incomes in management accounting are investigated. In particular, it contains scientific proposals and practical recommendations on the use of information technologies for autonomous and integrated accounting using the example of light industry enterprises.

Калит сўзлар: бошқарув ҳисоби, автоном, интеграциялашган, монистик ва дуалистик усуллар, компьютер сервери.

Кириш

Мустақиллик йилларида барча соҳаларда кузатилаётганлиги каби юртимизда Президентимиз раҳнамолигида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, қулай ишбилармонлик муҳити яратиш борасида амалга оширилаётган кенг кўламли чора-тадбирлар юксак самара бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 декабрдаги “Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5285-сонли Фармонида биноан пахта хомашёсини қайта ишлаш, юқори қўшилган қийматли тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш бўйича ягона комплекс сифатида, шу жумладан саноат кооперациясини кенгайтириш мақсадида Ўзбекистон тўқимачилик ва тикув-трикотаж корхоналари бирлашмаси “Ўзтўқимачиликсаноат” Уюшмаси ташкил этилди [1].

Уюшманинг муҳим тармоқларидан ҳисобланган гиламчилик Хоразм, Самарқанд ва Фарғона водийсида жойлашган бўлиб, ўзбек гиламлари тарихан ўзининг жилдорлиги, гўзал нақшлари ҳамда юқори сифати билан харидоргир бўлиб келган. Ҳозирги кунда республикамиз енгил саноатида фаолият юритаётган “Хоразм гиламлари” масъулияти чекланган жамиятда 162 минг квадрат метрдан ортиқ гилам ва гилам маҳсулотлари тайёрланаётган бўлиб, тармоқда амалга оширилган технологик янгиланишлар туфайли кейинги уч йилда корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми икки баробарга ортди. Швейцариядан келтирилган замонавий технологиялар юқори сифат ва самарадорлик омили бўлганлиги боис, натижада маҳсулотлар нафақат маҳаллий бозорда харидоргир ҳисобланмоқда, балки чет элга ҳам экспорт қилинмоқда.

Корхонада ўтган йилларда 600 миллион сўмликдан ортиқ модернизация ишлари бажарилди, натижада маҳсулотларимиз тури, ҳажми ва сифати ҳам ошди. Ўтган йили аҳолига 12 миллиард сўмлик маҳсулот етказиб берган бўлсак, 2016 йилнинг охирига келиб, бу кўрсаткични 14 миллиард сўмга етказиш режалаштирилган [2].

Бошқарув ҳисобини илмий жиҳатдан ўрганишда уни ташкил этиш шакллари ва амалиётда қўллаш масалалари муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг қандай шакллари мавжудлигини ўрганиш асосида хулосалар қилишга ҳаракат қиламиз.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Рус иқтисодчиси О.Н.Волковани ёзишича: “Амалиётда молиявий ва бошқарув ҳисобларининг ўзаро боғлиқлигининг икки асосий шакли мавжуд: интеграциялашган(адабиётларда унинг бошқа номланиши ҳам мавжуд – ягона, унитар,монистик) ва автоном (ёпиқ, бинар)” [3].

Бу борада проф.Б.А.Ҳасанов ва А.А.Хошимовларнинг фикрини аниқроқ ва тўлақонлироқ деб ҳисоблаймиз: “Халқаро тажрибада корхоналарда бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг қўйидаги иккита тизими мавжуд:

- автоном;
- интеграциялашган.

Интеграциялашган ва автоном ҳисоб тизимларини ташкил этиш мақсади, таркиби, тамойиллари ва вазифалари ҳамда уларни компьютерлаштириш даражаси корхонанинг ягона ҳисоб юритиш сиёсатида белгилаб қўйилади. Бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг автоном тизимининг хусусияти шундаки, унда молиявий ва бошқарув ҳисоби чегаралари аниқ белгиланган бўлади. Бунга кўра, молиявий ҳисобда харажатлар иқтисодий элементлари бўйича, бошқарув ҳисобида эса калькуляция моддалари бўйича таснифланади.

Бошқарув ҳисобида харажатлар ҳисобини олиб бориш учун 9100-“Сотилган маҳсулот (товар, иш, хизмат)ёàð таннархи ҳисоби счетлари”, 9400-«Давр харажатлари ҳисоби» каби транзит счетлардан фойдаланилади”[4].

Проф. А.Х.Пардаев ва З.А.Пардаеваларнинг бу масаладаги нуқтаи назари қўйидагича:“Хорижий мамлакатлар амалиётида молиявий (даромадлар ва харажатларнинг тизимли таҳлили) ва бошқарув ҳисоби ўртасидаги ўзаро боғлиқлик даражаси бўйича икки тизим қўлланилади:монистик ва автоном”. Шунингдек бу муаллифлар томонидан монистик ва автоном тизимларнинг ҳам моҳияти очиб берилган. “Монистик – бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақларида тўғри ва қарама-қарши алоқадорлик асосида тизимли ва муаммоли ҳисобни бирлаштириб, яхлит ҳолга келтирувчи тизим.Тизимли ҳисоб бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақларида ишлаб чиқариш харажатларини, тайёр маҳсулот ва унинг сотилишини акс эттириш йўли билан хўжалик юритувчи субъект фаолиятини, унинг молиявий имкониятларини баҳолаш имконини беради”.

“Автоном тизим – тизимли ва муаммоли ҳисобларнинг алоҳида-алоҳида тузилиши билан ифодаланади. Молиявий ва бошқарув ҳисоби ўртасидаги алоқа бир хилда номланган жуфт назорат ҳисобварақлари амалга оширилади”.

Бошқарув ҳисобини ташкил қилишда қайси тизим танланиши тўғрисида А.Х.Пардаев ва З.А.Пардаевалар қўйидаги фикрни билдиришган:” Бошқарув

ҳисоби тизимини танлашга хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг кўлами ва маъмурият қарорлари ўз таъсирини ўтказди. Ҳар бир тизимнинг қўлланиши ва хусусиятлари айнан шу нуқтаи назардан кўриб чиқилади: тизимли ва бошқарув ҳисоби; монистик ва автоном; амалдаги ва стандарт харажатлар ҳисоби; тўлиқ ва қисман харажатлар ҳисоби” [5].

Бу борада Б.А.Ҳасанов ва А.А.Хошимовлар ҳам ўз фикрларини билдиришган: “Бошқарув ҳисобини юритишнинг автоном тизимида 9910-«Якуний молиявий натижа» сметида ишлаб чиқариш фаолиятдан олинган молиявий натижа маржинал фойда ва даромад кўринишида ҳисобга олинади.

Молиявий ҳисобда 9910-«Якуний молиявий натижа» сметида баланс фойдаси шаклланиб, у нафақат асосий фаолиятдан олинган фойда балки бошқа фаолиятдан олинган фойда (даромад)ларни ҳам қамраб олади.

Интеграциялашган ҳисоб тизимида хўжалик муомалаларини ифодалашда транзит счетлардан эмас, балки ягона счетлар тизимидан фойдаланилади. Бунда қолдиққа эга бўлган счетлар бир вақтнинг ўзида ҳам молиявий ҳисобга ҳам бошқарув ҳисобига тегишли бўлади” [4].

А.А.Каримов ва Д.И.Эркиновлар ҳам ушбу усуллар тўғрисида қуйидагиларни ёзишган “Юқорида келтирилган 2та усул бошқарув ҳисобининг молиявий ҳисоб билан боғлиқлик даражасига кўра классификацияси ҳисобланади” [6.].

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот ишида умумметодологик усуллардан - кузатиш, умумлаштириш, гурӯҳлаш ва таққослаш каби усуллар қўлланилган.

Таҳлил ва натижалар

Саноатда синалган усуллардан бири ҳисобланган маҳсулотлар таннархини пасайтириш орқали унинг рақобатбардошлигини ошириш масаласи муҳимдир. “Хоразм гиламлари”нинг корхонасининг фойдаланилмай, бўш турган биносида лойиҳа қиймати 3,3 миллион АҚШ долларилек йилига 4000 тонна калава-ип ишлаб чиқариш имкониятига эга бўлган янги корхона ташкил этилган. Бунинг натижасида гиламчилик корхонасининг хомашёга бўлган талаби тўлиқ қопланиб, тайёр маҳсулотлар таннархи сезиларли даражада камайган. Шунингдек, бозорни таҳлил қилиш, талаб ва таклифни чуқур ўрганиш маҳсулот дизайнига ва харидорларнинг истагини тадқиқ этишга боғлиқлигини инобатга олиб, ўзига хос безак ва нақшлар яратишга мўлжалланган дизайн ва таҳлил бўлимини ташкил этишга эришилганлиги сабабли, янги-янги моделлар асосида ишлаб чиқарилаётган гиламлар харидорлар сонининг кўпайишига, янги бозор сегментларини забт этишга хизмат қилмоқда.

Дарҳақиқат, босқичма-босқич амалга оширилаётган модернизация жараёнлари ҳамда янги қувватларнинг ишга туширилиши натижасида “Хоразм гиламлари”нинг қуввати йил сайин ортиб борапти. Етти йил муқаддам 10 нафар ишчи билан фаолият бошлаган корхонада айни пайтда 252 нафар ишчи-ходим меҳнат қилаётгани, қолаверса, бу ерда тайёрланаётган маҳсулотлар жаҳоннинг турли мамлакатларига экспорт қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2006 йил

5 январдаги ПФ-3706-сонли фармонига мувофиқ ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон Республикасида касаначиликни ташкил этиш шартларини, шу жумладан, касаначилар билан меҳнат шартномаларини тузиш тартибини, уларга хомашё ва материаллар бериш, улар меҳнатига ҳақ тўлаш ва муҳофаза қилиш, касаначиларни ижтимоий суғурта қилиш тартибини ҳамда касаначилар меҳнатидан фойдаланаётган иш берувчилар учун белгиланган солиқ имтиёзлари қўлланилиши устидан назорат қилиш механизми Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 11 январдаги 4-сонли қарорига 1-илова “Касаначилик тўғрисида низом”га (кейинги ўзгартиришлар билан) биноан тартибга солинади [7]. Фикримизча, мазкур низомни касаначилик шароитида ишловчиларнинг фаолиятини замонавий бошқарув, ҳисоб ва иқтисодий таҳлил қилиш тажрибаси билан тўлдирилса, тадбиркорларни ортиқча ҳисобот тузиш ва текширувлардан озод қилишга шароит яратилган бўлар эди.

Бундай шароитда бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг аҳамияти катта бўлиб, улардан бири интеграциялашган усул халқаро адабиётларда “монистик”, иккинчиси автоном усул эса “дуалистик” усул деб юритилади. Бу усулнинг бундай тартибда номланиши счётлар тизими билан боғлиқлик даражасига кўра белгиланади, чунки, автоном усулда молиявий ҳисоб ва бошқарув ҳисоби маълумотлари ягона счётларда эмас, балки ҳар бир ҳисоб учун бир-бирига боғлиқ бўлмаган алоҳида счётлар режасига кўра шакллантирилади. Интеграциялашган усулда эса ягона счётлар режасидан яъни 21-сонли Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартидан фойдаланилади.

Бошқарув ҳисоби автоном усулда молиявий ҳисобдан мустақил равишда, алоҳида юритилади. Маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш жараёни бошқарувнинг аниқ талабларига кўра амалга оширилишига мўлжалланган бўлади. Молиявий ҳисоб ва бошқарув ҳисоби мақсадларидан келиб чиққан ҳолда яқиний натижаларда фарқ кузатилиши мумкин”[6].

Бу иқтисодчиларнинг тавсияларига кўра мамлакатимиз йирик саноат корхоналари учун бошқарув ҳисобини автоном тарзда, кичик ва ўрта бизнес вакиллари учун эса, интеграциялашган усулда жорий этиш мақсадга мувофиқдир, деган фикрга келишган.

Амалиётда корхоналарда тижорат сирининг махфийлигини таъминлаш мақсадида молиявий ҳисоб счётларида фақат қолдиқлар кўрсатилиб, бошқарув ҳисоби счётларида эса хўжалик муомалалари тўлиғича акс эттирилиши кузатилмоқда.

Корхоналарда ўзаро иқтисодий алоқадорликда бўлган жавобгарлик марказлари ва бизнес сегментлари ўртасида ягона ахборотлар базасини шакллантириш, қуйи бўлинмалар (цехлар, омборлар) ўртасида ахборот алмашинуви ҳамда оқилна ҳужжатлар айланмасини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш интеграциялашган ҳисоб тизимини шакллантиришга боғлиқ.

Умуман олганда, корхоналарда қуйидаги ҳолатлар интеграциялашган ҳисоб тизимни ташкил этишга асос бўлади:

– корхонанинг бошқа хўжалик юритувчи субъектлар билан шартномалар тузиш ва бошқа иқтисодий муносабатларга киришишини таъминлаб берувчи ахборотлар манбаи шакллантирилмаганда;

– корхона фаолиятида моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларини бошқаришнинг марказлаштирилган, амалий жиҳатдан асосланган механизми мавжуд бўлмаганда;

– корхоналарда бошқарув ҳисоби механик усулда яъни журнал-ордер ёки мемориал –ордер шаклида олиб борилганда ва корхона бўлинмалари ўртасида ҳужжатлар айланиши самарали ташкил этилмаганда;

– раҳбарият томонидан бошқарув қарорлари аксарият ҳолатларда пухта таҳлилларсиз қабул қилинганда;

– инвестиция қарорларини қабул қилишда корхона раҳбарияти томонидан ресурслар асоссиз равишда ишлатилганда.

Бу ҳолатлар интеграциялашган ҳисоб тизимини жорий этишдан мақсад корхона раҳбариятининг тўлиқ, ишончли ва тезкор ахборот олиши, уларни таҳлил қилиши ҳамда шу асосда тўғри бошқарув қарорлари қабул қилиши учун мўлжалланган бўлиши зарурлигини англатади.

Интеграциялашган ҳисоб тизимида ахборотларни қайд этиш, тўплаш ва қайта ишлаш корхонанинг қўйи бўлинмалари (цехлар)дан бошланади. Шундан сўнг, тўпланган ахборотлар корхонанинг юқори бўғинларида молиявий ҳисобот шакллари тузиш мақсадида умумлаштирилади. Шу тартибда, корхонада ягона ахборот тизими шаклланади.

Корхоналарда интеграциялашган ҳисоб тизимини ишлаб чиқиш қўйидаги тамайилларга асосланади:

- ҳисобнинг тезкорлиги ва ишончлилигини таъминлаш;
- тушунарлилик, аҳамиятлилик, шаффофлик;
- интеграциялашган ҳисоб тизимини жорий этиш самарадорлигини ошириш ва ҳ.к.

Корхоналарда интеграциялашган ҳисоб тизимини ташкил этиш жараёни бир неча босқичлардан иборат.

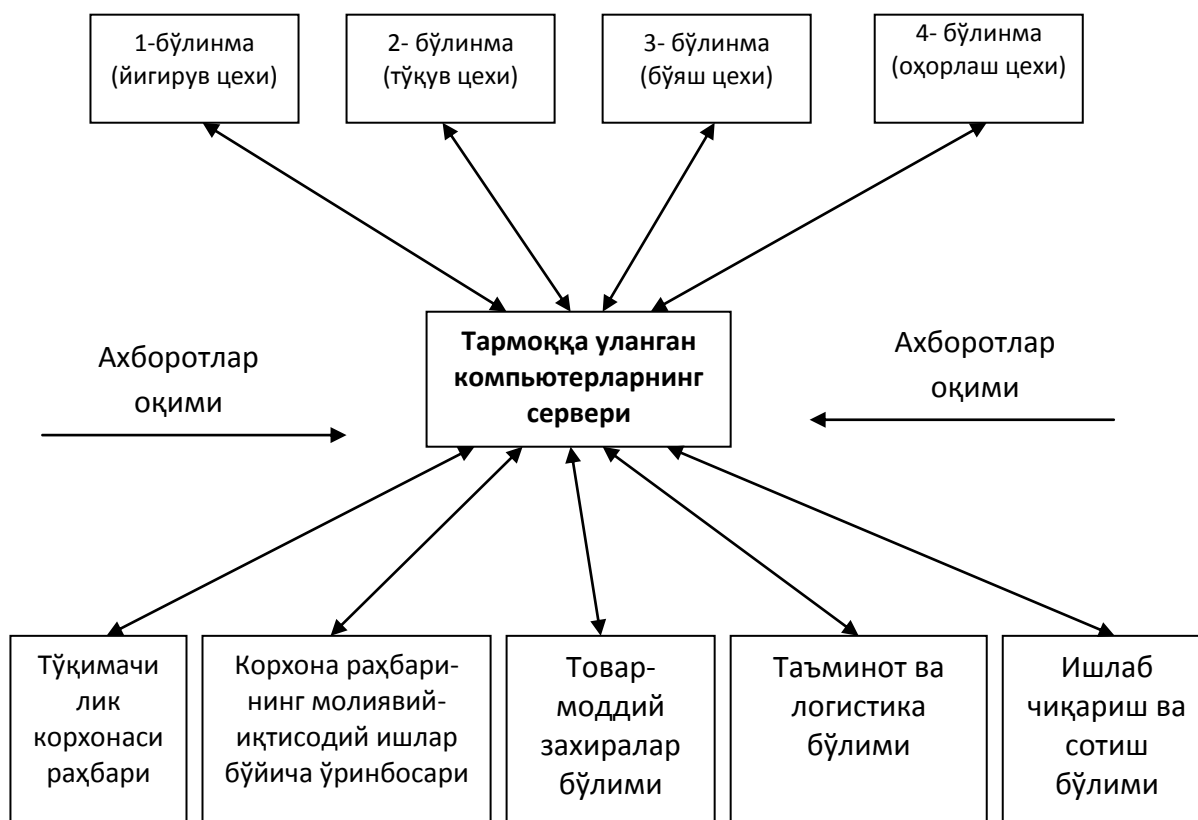
Мазкур тизимни яратишнинг *дастлабки босқичида* бухгалтерия хизмати бошқарув ҳисоби ва таҳлили талабларига мувофиқлаштирилади. Бунда бошқарув ҳисобига доир счетлардаги ахборот тўпланади, корхонанинг моддий, молиявий маблағлари таркиби, уларнинг шаклланиш манбаларини ифодаловчи бошқарув ҳисоботи шакллари тузилади. Бу босқичда тўпланган ахборотларни умумлаштириш учун бошқарув бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисидаги, хусусий капитал, пул оқимлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот каби шакллардан фойдаланилади.

Биринчи босқичда активлар ва мажбуриятлар, харажатлар ва даромадлар, корхонанинг якуний молиявий натижалар бўйича дастлабки маълумотлар олинади.

Интеграциялашган ҳисоб тизимини ташкил этишнинг *иккинчи босқичида* корхона молиявий ҳисоботига киритилмайдиган ахборотларни йиғиш ишлари амалга оширилади. Бу ахборотларга корхона рақобатчиларининг молиявий ҳолати, ҳаракати тўғрисидаги маркетинг ахборотлари, инвестиция лойиҳалари ва уларни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги ахборотлар, меҳнат ресурслари тўғрисидаги ахборот кабилар киритилади.

Учинчи якуний босқичда олдинги босқичлар натижалари асосида бошқарувни режалаштириш амалга оширилади.

Тўқимачилик корхоналарида бошқарув ҳисобини автоном ва интеграциялашган усулларда ташкил этишда муҳим омил мазкур ҳисоб турининг иқтисодий самарадорлиги ҳисобланиб, бу бевосита бошқарув ҳисобининг кўлами ва унинг компьютерлаштириш даражасига боғлиқдир.

1-расм. Компьютер технологияларидан фойдаланишда интеграциялашган ҳисоб тизимини жорий этишда корхона бўлинмаларнинг ўзаро алоқаси

Тўқимачилик ва енгил саноат тармоғида фаолият кўрсатаётган корхоналарда интеграциялашган ҳисоб тизимини автоматлаштиришнинг хусусиятларини чизма шаклида акс эттирамиз.(1-расм).

Бозор муносабатлари шароитида корхоналар бошқарув ҳисобида замонавий компьютер технологиялари ва дастурларидан фойдаланиш ҳисоб тизими олдида турган долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Бошқарув ҳисобининг интеграциялашган ҳисобини самарали жорий этиш корхоналар ҳисоб тизимида компьютер технологияларининг қўлланилиш даражасига боғлиқ. Бунда корхона бўлинмалари фаолиятини автоматлаштириш орқали қўлда бажариладиган қоғоз ва ёзув - чизув ишларини камайтириш, зарур ҳолларда тезкор бошқарув ахборотларини олиш имконияти яратилиши лозим. Ушбу масалани ҳал қилиш учун корхона бошқаруви ва бўлинмалар ўртасида ўзаро боғланган, ягона компьютер тизими (тўри) ўрнатилади ҳамда маълумотларни тезкор узатиш йўлга қўйилади.

Интеграциялашган ҳисоб тизимида бизнес режалаштириш аниқ белгиланган оралиқда амалга оширилади. Бизнес режалаштиришда бюджетлар бир марталик (асосий воситаларни сотиб олиш) ва такрорланадиган (бюджетга солиқ тўловлари, ижара тўловларини амалга ошириш) хўжалик муомалалари асосида

тузилади. Мазкур компьютер дастурлари ўтган ҳисобот даврларидаги хўжалик муомалалари асосида стратегик режалар тузиш имконини беради.

Хулоса ва таклифлар

Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида тўқимачилик корхоналарида даромад ва харажатлар бошқарув ҳисобининг ташкилий-услубий жиҳатларини илмий ва меъёрий жиҳатдан таъминотини яхшилаш зарур, чунончи, молия вазирлиги сайтида бошқарув ҳисобига доир маълумотлар келтирилмаган, шунингдек, бу соҳага фан ва техникани ривожлантириш мақсадида давлат грантлари ажратиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Касаначилик шароитида фаолият юритаётган тўқимачилик корхоналарида бошқарув бухгалтерия ҳисобини юритиш ва солиққа тортиш жараёнида бошқарув ҳисобининг соддалаштирилган усулини қўллаш ва амалдаги меъёрий ҳужжатларни янгилаб, замонавий талабларга мослаштириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Тўқимачилик корхоналарида даромад ва харажатларни самарали бошқариш ҳамда бизнес режалаштиришда меъёрлаштириш ва прогнозлаштириш усулларидан фойдаланиш зарур.

Интеграциялашган ҳисоб тизимида компьютер дастурларидан фойдаланиш зарур, унинг афзаллиги шундаки, унда олдинги даврлар учун тузилган бюджетларга автоматик равишда тузатишлар киритиш имконияти мавжуд. Молиявий режа (бюджет)га киритилган хўжалик муомалалари бўйича дастлабки ва йиғма ҳужжатлар тайёрланади. Ушбу компьютер дастурининг якуний қисмида моддий ва пул маблағларининг режалаштирилаётган давр охирига бўлган қолдиқлари аниқланади.

Шундай қилиб, тўқимачилик ва енгил саноат тармоғи корхоналарида бошқарув ҳисобини интеграциялашган тизим бўйича ташкил этишда компьютер технологияларидан фойдаланиш корхона ҳисоб тизимида тегишли бюджетларнинг тўғри тузилганлиги, тўловларнинг ўз вақтида амалга оширилганлиги устидан самарали назорат ўрнатиш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. “Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”. ПФ-5285-сон. 2017 йил 14 декабрь.

2. Хоразм гиламлари хорижда ҳам харидоргир. Т.: // «Биржа», 03.11.2016. <http://www.biznes-daily.uz/ru/gazeta-birja/43585-xorazm-gilamlari-xorijda-ham-xaridorgir>

3. Волкова О.Н. Управленческий учет: учеб.- М.: ТК Велби, изд-во Проспект. 2006.-472с. (77-78 бетлар).

4. Хасанов Б.А., Хошимов А.А. Бошқарув ҳисоби: Дарслик.-Т.: “Yangi nashr”. 2011. -312б (203)

5. Pardayev A.X., Pardayeva Z.A. Boshqaruv hisobi. Т.: TAFAKKUR nashriyoti, 2014-396(250-bet).

6. Каримов А.А., Эркинова Д. Бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг услубий жиҳатлари: автоном ва интеграциялашган тизимлар. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. № 4, август, 2017.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги фармони. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 2-сон, 9-модда; 2008 й., 33-сон, 318-модда; 2010 й., 13-сон, 96-модда, 23-сон, 182-модда; 2013 й., 37-сон, 485-модда; 2017 й., 33-сон, 863-модда)